

Павленко І.Я.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСМІСІЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ТЕРЕНАХ КОЛИШНЬОГО ЗАПОРОЖЖЯ

В рецензії на збірку історичних пісень з Катеринославщини Ф.Колесса відзначив краще збереження в цьому регіоні фольклорної історичної пам'яті: "Народ співає там пісні з більшим розумінням та живішою пам'яттю давніх подій історичних, як в других місцевостях України" [1:381]. Записи, зроблені на Нижній Наддніпрянщині впродовж 19-20 ст., засвідчують правоту цього висновку та, звичайно, викликають питання про те, чому в цій місцевості, попри всі несприятливі умови, так довго зберігалася духовна спадщина Запорозжя та фольклорна пам'ять про нього. Ще у першій третині 18 ст., коли Січ перебувала на турецькій території, починається колонізація краю, яка активізувалася під час отамування Петра Калнишевського. Після остаточного руйнування Січі значна частина спільноти покинула терени колишніх запорозьких вольностей, а за державною програмою колонізації краю сюди перевозили не лише українців, надавали землі німцям, болгарам, сербам та представникам інших етносів. Але регіональна фольклорна традиція існувала та займала домінуюче положення у духовній культурі краю. Причина цього парадоксу частково криється в регіональних особливостях трансмісії фольклору. "Трансмісія – це про те "що" і "як", за яких обставин передається через століття"[2:3]. Мета пропонованої розвідки – на матеріалі численних фольклорних записів, зроблених в різний час на теренах Нижньої Наддніпрянщини, проаналізувати гендерні та часопросторові особливості передачі фольклорної традиції духовної традиції на теренах колишнього Запорозжя. Розв'язання цієї проблеми поглибить знання про регіональні особливості функціонування народної словесної культури, сприятиме кращому вивченню механізмів фольклорної трансмісії.

Висуваючи тезу про регіональну специфіку фольклорної трансмісії Нижньої Наддніпрянщини виходимо з таких чинників:

1. Основи регіональної фольклорної традиції закладено суто чоловічою українською військовою спільнотою, запис та вивчення фольклору якої та про яку розпочинається після її руйнування та розпорошення;
2. Територія колишніх вольностей запорозьких заселяються інакше, ніж інші українські землі, оскільки тут цілеспрямовано оселяли поряд представників різних етносів. Значна частина населення цього краю складалася з українців, але частка колишніх запорозьців серед них була незначною. Враховуючи, що традиційно запорозька спільнота була "безжонною" і традиція ця порушувалася вже в часи існування Нової Січі, А.Скальковський ще в першій треті 19 ст. відзначив, що "нащадки Запорозжя серед маси українського народонаселення донині складають невелике козацьке товариство" [3:210];
3. Під час розпорошення спільноти значна частка фольклорного репертуару Запорозжя опинилася та продовжила своє існування на інших українських землях та за межами України;
4. Нашадки запорозьців та "пришле" населення краю добре знали історичні пісні, легенди та перекази, що побутували в запорозькому середовищі, та довгий час активно продукували твори про запорозьців;
5. Історичні та козацькі пісні, легенди та топонімічні хронікати про Запорозжя та запорозьців побутують в регіоні й до сьогодні.

Перші систематичні записи фольклору з колишніх вольностей запорозьких, зроблені у Павлоградському повіті Катеринославської губернії, лягли в основу відомого альманаху І. Срезневського із симптоматичною назвою – "Запорожская старина". Попри характерне для того часу досить вільне ставлення до текстів, їх правку та редагування, альманах дає уявлення про те, твори яких жанрів побутували і як відбивалося в них ставлення до славного минулого. Першу узагальнену характеристику стану фольклорної традиції на теренах історичного Запорозжя подав А.Скальковський. Ретельно збираючи всю інформацію про часи існування Нової Січі, він записав і значну кількість фольклорних творів. Історик вважав, що має існувати величезна кількість легенд про козацтво, але: "... за винятком оповідок Микити Коржа ... анічогісінько не маємо. Тричі відвідували ми центр Запорозжя по всій течії нижнього Дніпра, весь степ від гирла Бугу до верхів'їв у західній Росії, однак, крім уривків оповідей про гайдамаків, пісень, назв кошових урочищ, визначення етнографії та географії Запорозжя, нічого виявити не могли ... До усних переказів, цієї народної історії та мудрості, слід додати безліч приказок та прислів'їв ... Значно багатша творами народна поезія. Кількість пісень та дум запорозьких вельми велика і навіть наш запас досить значущий ..." [3:208]. (В пізніші часи на обстеженій ним території записана значна кількість творів про Запорозжя та запорозьців). В той же час історик зафіксував, не звертаючи на це особливої уваги, розповсюдженість запорозького фольклору далеко за межами історичного Запорозжя: "В одній старовинній казці, почутій нами у Звенигородці (Київська губернія), відставний запорожець у глибокій старості говорить про свій вступ до війська так: "І от я прийшов у Січ і заявився в курінь, а як уже мене зусім прийняли, то отаман при зборі всіх відвів мені в курені три аршини в довжину та два - в ширину, сказав: ось тобі домовина, а як помреш, то зробим ще коротшу"[3:81].

Особливості ставлення до Запорозжя поза його межами, а також специфіка діяльності та подальшого (після руйнування Січі) розселення запорозьців спричинило розповсюдження їх творчості та пісень і переказів про них на всій Україні. Поширення запорозького фольклору та творів про запорозьців за межами історичного Запорозжя неодноразово зазначалося П.Кулішем. В укладеній ним збірці переказів твори про запорозьців подано окремим розділом [4:42-52]. Він же записав розповідь про засвоєння дум від запорозь-

ця та про прощання запорожця з бандурою [5:198-199]. У збірці А.Метлинського вміщено декілька запорозьких пісень, записаних чорноморцем Вареником на “землі чорноморських козаків” [6:425, 429, 431 та ін.]. Значно пізніше багато запорозьких творів записав на землях колишньої Задунайської Січі Ф.Кондратович (Вовк). Серед знавців фольклору особливо виділявся “старий запорожець” Ананій Коломієць [7:295]. Свідченням розповсюдженості запорозького фольклору є і у фольклорних записах з Нижньої Наддніпряниці. Я.Новицький наводить розповідь старого рибалки Осипа Шутя про те, що скрізь, де б він не бував, його розпитували про змія на Хортиці [8:10]. У легендах про козацькі скарби також частий мотив знання про них поза Запорожжям. Твори мандрували по світу разом з рештками спільноти, але з часом вони інколи поверталися на рідні землі, і цей факт зафіксовано в ретельних записах Д.Яворницького. У книзі “По следам запорожцев” є розповідь про розкопки кургану навпроти Лоханського порогу. Копачі Андрій Похмурко та Влас Савченко із Передеріївки Березолуцької волості Миргородського повіту Полтавської губернії під час відпочинку розповіли декілька легенд, серед яких про запорозького коваля [9:134-139] та про запорозький і жіночий гріх [9:139-141]. За їх коментарем: “Це зробилось між запорожцями, а од запорожців і к нам перейшло” [9:139], козак “розказав про всю свою оказію людям; ті ж люди передали своєму поколінню, а те покоління нам, а ми уже вам” [9:141]. З Запорожжя через дідів перейняв фольклорні твори мешканець Красилівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії Никон Заволока: “Мій дід та були із запорожців, так вони багато дечого розказували про них ...” [9:142].

Вивчення етнографії низов’їв Дніпра в середині 19 ст. пов’язане в першу чергу з діяльністю О. Афанасьєва - Чужбинського. Він звернув увагу на особливості побутування фольклорної традиції в регіоні, відзначивши, що в різних селах знають та співають різні пісні, часто завезені з тієї місцевості, звідки йшло заселення. На нових місцях складаються нові твори, іноді українська молодь переймає російські солдатські пісні. Щодо народної історичної прози, він відзначив, що пов’язана вона лише з Дніпровим Низом. В записах часті вказівки на первинне побутування текстів серед запорожців та запозичення їх не лише корінним населенням регіону: у плавнях “ кожне урочище повне переказів, і хоч жителі переважно бігли селяни з лівої сторони Дніпра, але батьки їх знали багатьох запорожців особисто і розповідали докладно про велику кількість подій у спільноті” [10:218]. “Сьогоднішні знам’янци переважно прийшли, і їм розповіли перекази, як кажуть, жителі Нікополя, переважно запорожці” [10:358].

Таким чином, поряд із трансляцією запорозької традиції за межі Нижньої Наддніпряниці та її поступовим поверненням особливою рисою трансмісії фольклорної спадщини в регіоні, відзначеною ще О. Афанасьєвим-Чужбинським, було засвоєння місцевих творів населенням, що колонізувало цей край протягом 18 - 19 ст. Пізніше цей процес був зафіксований Д.Яворницьким: записавши від Якова Литвина легенду про силу та витівки запорожців, він зазначив, що “він “захожа людина”, яка не має прямого зв’язку з запорожцями ...” [11:42].

Записи фольклору, що велися в регіоні різними фольклористами та етнографами, різною мірою висвітлюють характер місцевої трансмісії, оскільки у різних записувачів подаються різні відомості про те, де і від кого записаний твір, а тим більш від кого, коли і як він був засвоєним. Часті посилання на характер передачі та засвоєння матеріалу зустрічаються в записах Я.Новицького та фольклорно-етнографічних дослідженнях Д.Яворницького. Так, легенду про походження запорожців Я. Новицький записав від “діда Андрія”, а той чув її від свого діда, що був запорожцем та прожив більше, ніж 100 років [12:350]. У розвідці “Острів Хортиця на Дніпрі” подано низку переказів, почутих від талановитого оповідача - одного із членів родини Шугів, а той, в свою чергу, чув їх “від дядька свого запорожця Матвія та інших дідів у дитинстві” [8:10-11]. У додатках до роботи подано записи 15 переказів “про кладі”, серед яких жодного – від жінок. В наведених текстах – декілька вказівок на “джерело інформації” – “дід Пекельний” [8:47], “Діди, було розказують” [8:49], “Год тридцять тому зійшовся я із старим чоловіком та розбалакався про кладі” [8:50], чув від “діда Літучого” [8:51].

Аналіз регіональних збірок народної прози свідчить, що найчастіші посилання на джерела інформації звучали як: “кажуть”, “старі люди говорили”, “здавна розказують”, “балачка йшла”. Поряд з такими вказівками на “загальні” джерела, часті згадки про місцеву або родинну трансмісію, оскільки твір переймався від батьків та дідів. Наприклад, Василь Нагірний з м. Олександрівська (пізніше – Запорожжя) посилався: “Розказує, було, покійний дід” [13:45]; Лук’ян Сотченко згадував, що про походження назви Запорозьке займає “розказував мій покійний дід” [14:50]. Перекази та легенди про запорожців найчастіше зберігалися в родинних колишніх січовиків або людей, які переїхали на Нижню Наддніпряниці ще до руйнування Січі, що підвищувало довіру до текстів та сприяло збереженню історичної пам’яті в регіоні.

Виходячи з записі та нотаток відомих етнографів, істориків та фольклористів (в першу чергу О.Стороженка, А.Скальковського, А.Афанасьєва-Чужбинського, Я.Новицького, Д.Яворницького) можна визначити генетичний зв’язок інформаторів із Запорожжям та простежити характер трансмісії фольклору про козацьку добу на теренах колишніх волостей. Зафіксовано

1. Виконання творів (переважно меморатів) самими запорожцями (усні оповідання М.Коржа [15]);
2. Виконання прямими нащадками запорожців, спогади яких накладаються на розповіді батьків про минуле (усні оповідання та перекази І. Розсолоди: “Батько, було як почнуть розказувать про ту удаль запорожців та про баталії їх з турками, або татарами та ляхами, так аж страшно слухати ...” [11:250]; Осип Шуть перебрав багато творів від дядька, про якого часто згадував: “Розказував дядько Андрій, як запорожці побивали орду ...» [13:103] та ін.;

3. Виконання онуками запорожців. Чисельна група респондентів, що, як правило, визначали джерело за- своєння тексту: Степан Власенко чув твори від колишніх січовиків: “Тоді, було, до діда з’їжаються запорожці гулять” [13:19]; Трохим Ковбаса згадував: ”Мій дід все, було, розказує про запорожців” [13:106]; Авксентій Орел : “Покойний дід часто, було, розказують, як один запорожець закликав клад ...” [16:67]; Агрипина Понятовська: “Я сама запорозького заводу: мій дід жив між запорожцями, аж поки не зруйновано Січ. То він, було, багато розказує, як тоді було скрізь...”[17] та ін.);
4. Записи від переселенців, що значну частку фольклорного знання отримали від корінного населення краю. Один з варіантів легенди про богатирів записано від волоха Тимофія Каверми із с. Волоське Катеринославського повіту [18:18], від нього ж переказ про скарби на Стрільчому острові [16:54-55]; Іван Хотюн розповідав: “Про Грицька Сагайдака розказує, було, все Березолуцький; він жив у Покровському та його батько був із запорожців” [11:428]. Легенду про чортів на дніпровських порогах Д.Яворницькому розповіли жителі с. Волоського Сава Мочара та Федір Кавель-Петелька [19:100] то- що.

За існуючими даними можна окреслити такі схеми передачі: запорожці – діти запорожців – онуки за- порожців – наступні покоління нащадків; запорожці – переселенці – нащадки переселенців; сучасники - свідки запорозької історії – їх діти – онуки.

Аналіз зібраних Я.Новицьким та Д.Яворницьким матеріалів дозволяє простежити декілька поколінь, що приймали участь у творенні, збереженні та передачі пісень та наративів, зробити висновок про існу- вання своєрідних династій, що зберігали (іноді й до сьогодні зберігають) скарби запорозького фольклору. У різні збірки Я.Новицького входять твори, записані від представників родини Книриків із Язикової (Фе- дорівки) Катеринославського пов. Найстарший відомий представник цієї династії – запорожець Іван Тов- стокорий, від якого частину репертуару засвоїв онук Федір, тому можна виявити основні мотиви та сюжети його репертуару: “Покійний моєї матері батько, а мій дід, Іван Товстокорий був запорожець. Він все, було, розказує, як Ізмаїл брали та як Україну обижала орда” [13:102]. Від його (Івана Товстокорого) зятя, “діда Михайла Антоновича Книрика, 92 л. “ у 1886 р. записано легенду та пісню “Десна і Дніпро” [13:7-8], пе- рекази “Де байрак, там і козак” [22], “Скарб на острові Таволжаному”[14:84]. Значна кількість фольклор- них творів різних жанрів записана від Федора Михайловича Книрика (під час записів у 1887 р. йому було 60 р.): легенди та перекази “Пристанище ідола”, “Острів Пурисів”, “Острови Рибальський і Черво- ний”[14:76, 68, 131]; “Скарб на турецьких городках”, “Скарб, що не дався”[16:56, 65-66], “З часів татарсь- ких набігів” [13:102]; пісні “Овраменко”, “Взяття Ізмаїлу”, “Левенець”, “Сава Чалий”, “Жалоби запорож- ців на несправедливість”, “Казав, казав Довгоруку”, “Смерть чумака Макара в дорозі”, “У неділю поране- ньку усі дзвони дзвонять”, “Мати гоне сина”, “Ой ремезе, ремезочку”, “Ой по морю, морю синьому ” [20:9-10, 26-27, 29-30. 33-35, 45, 55, 56-57, 58, 82, 87-88, 89], у наступній збірці вміщено записані від нього пісні “Нечай”, “По тім боці вогні горять-нікому тушити”, “Ой Боже наш, Боже милостивий” [21:41-42, 51- 52, 94]. Разом із Трохимом Ковбасою він наспівав пісню “Залізняк і Гніда” [21: 75]. Виконанням онуком пісень про татарську неволю та взяття Ізмаїлу відповідає улюбленим темам дідових переказів, отже, най- вірогідніше, він співав ці пісні. Від Аксинії Максимівни Книрички (у 1888 р. їй було 50 р.) записано рек- рутську пісню “Не жаль мені так нікого” [20:64]. Цікавим продовженням родинної традиції є репертуар Федора Федоровича Книрика 1922 р.н. з Федорівки Запорізького району Запорізької області (та сама Язи- ковка-Федорівка, яку по різному подавали у коментарях до академічного видання українських історичних пісень [23], і де свого часу проживали Михайло, Федір та Аксинія Книрики): у 1988 році Н.Полякова за- писала від нього добре збережений варіант старої козацької пісні про голоду та дук “ Ой наступала та чор- на хмара”[24:65-66]. Близький варіант цього твору записаний Я. Новицьким у 1887 р. від Трохима Ковбаси та Федора Книрика (у виданні збірки він не увійшов, залишився у рукописах [25:219]), що засвідчує існу- вання родинної трансмісії та збереження запорозького фольклору в родинних колишніх запорожців і до на- шого часу. Записи від окремих членів родини свідчать і про постійне оновлення та збагачення репертуару піснями про нові події: кріпаччину, рекрутчину тощо(наприклад, від Федора Михайловича Книрика запи- сано кріпацькі пісні(«Життя наше ...»)[25:135].

Цікаві матеріали пов’язані із родиною Шутів, старші члени якої - Матвій та Левко - були запорожця- ми, а молодші весь час розповідали про їх козакування та звитягу. Від Левка Шутя записана легенда “По- вернувся через сім років”: свідок запорозького життя, розповідає про бачене на власні очі, коли “... города Олександрівська ще не було помину. Церква, лавки, хати – все було в кріпості”. Йдеться про часи, коли міцними були ще засади запорозького буття. [14, 180-181].

Про Матвія Шутя існував переказ: “Матвій Шуть був козацьким ватажком і жив в урочищі Сагайдач- ному. Його всі слухали, до нього зі всіх сторін набігали гонці з вістями, найжджали запорожці, бурлашня, заходула сірома. Бували, кажуть, і характерники. ...”, який розказали Я.Новицькому Григорій Шуть, Кузь- ма Лутай та Ілько Савонька. Відомим він був ще й тим, що їздив “... у Польщу гайдамачити ...” [14:186- 189]

Осип Леонтійович Шуть часто розповідав про Змія на Хортиці. Легенду чув від близького родича: “Покійний мій дядько, Матвій Шуть, - був кухарем у запорозьських рибалок...” [18:21-22]. Інший варіант цієї легенди, записаний від нього ж, надрукований в роботі Я.Новицького “Острів Хортица на Дніпрі”, і в цьому варіанті є посилання на джерело фольклорної інформації: ”Сам він полоза не бачив, але багато чув про нього від дядька свого Матвія та інших старих в дитинстві”[8:11].Про довголіття серед запорожців Осип Шуть дізнався від діда: ”Дід розказував, як зруйнували Січ, стали сюди люди находить, стали се-

литься...” [13:108-109]. Від Осипа записана пісня “Вор Засорин “(З коментарем : “На цю пісню , кажуть, єсть заперт” [20:40-41]), легенди про походження запорожців: “Мій дядько Матвій умер 110 год в п’ятдесят вторім году. Розказував, що спрежду запорожці звались киями ...”[13: 97-98] (до тексту подано коментар: ”За свідченням оповідача, Матвій Шуть помер у 1852 р. 110 л. Він виріс і “козакував” у Запорозжжі до падіння Січі”[13:103]), про трьох зміїв на Хортиці, про боротьбу з ордою: “Розказував дядько Матвій, як запорожці побивали орду, Раз, каже ...”[13:103-104].

Яків Леонтійович Шуть наспівав твори ”Я сам молод над Дніпром хожу (Жалувався Лиман Мору)”[20:79-80], “По тім боці вогні горять”, почуті в дитинстві від свого діда “старого запорожця ... Шевця”, та переказ ”Визволителі бранців”[14:185-186].

Від Грицька Леонтійовича Шуця записано пісню “Ой у Лузі, у темному” – [20:89-90], перекази про скарб на Хортиці [18:51] та про козацькі жарти. Він же переповів легенду “Обернувся вовком” : “Раз запорожець Матвій Шуть рибалчив. Поїхав до берега і перебирає сітку...”...”Взяв тоді дядько (Матвій), тай повіз його (вовка) з Сагайдачного на другий бік” [14:190-191].

Таким чином вимальовується ланцюг: від дядьки Матвія Шуця (переважно) та батька Леонтія Шуця переймають фольклорні твори брати Осип, Яків та Грицько. У репертуар Якова входили також твори, завнесені від діда з материнської сторони. Характерно, що весь фольклорний репертуар родини був пов’язаний із запорозькою традицією та зберігав запорозький дух. Родина мала і власного героя, яким для племінників став Матвій Шуть, образ якого поступово героїзується і набуває у переказах Осипа та Григорія рис характерника. Це – трансформація пам’яті та творення фольклорного образу знайомої та рідної людини. У пам’яті власних небожів він і запорозький рибалка, і ватажок, але в обох випадках його діяльність пов’язана із козакуванням та островом Сагайдачним. Мабуть, мотив його гайдамакування спирався на справжні події, але згадували про це значно рідше, ніж про козакування, що є симптоматичною рисою фольклорної пам’яті досліджуваного регіону, де ціннісний статус Запорозжжя, козакування був значно вищим за гайдамакування.

Від діда Михайла Неліпи чув фольклорні твори Назар Федорович Бутуз: “Покійний дід Михайло Неліпа розказував ...”[13:73]. Цікаву легенду про Сірка записав від “старої” Зіновії Іванівни Неліпи, ймовірно, дружини Михайла, у Капулівці Д.Яворницький [11:314]. Інтерес цієї жінки до історії та особи Сірка зумовлений тим, що на її городі знаходилася його могила, до якої часто приходили односельці [11:314]. Легенди про Сірка, перейняті від Михайла Неліпи, розповідав Назар Федорович Бутуз (Бондаренко) з с. Покровське, на річці Підпільній Катеринославського пов. (це поряд із Капулівкою)[13:72-73]. До його репертуару входили також пісні “Перебийніс”, “Ой, Боже наш милостивий, помилуй нас з неба (Про розорення Січі)”, “Ой Боже наш милостивий, що ж ми нарobili (Про бігство запорожців)”[21:38-39, 87, 91-92] та перекази про скарби [16:64]. Один з переказів про скарби записаний у тому ж Покровському від Федора Бутуза [16:44-45]. Від нього ж - “Набіг орди на Донщину” – чудовий український варіант спільної пісні запорозького та донського козацтва, що можливо на порубіжжі етнічних культур. У тексті переказу є посилання на те, що ...”в капулівських плавнях жили запорожці Гавриленко і Лисий; їм було більш сто год. Розказували вони нашим батькам ...”[16:44-45]. Отже текст перейняв від батька, а той, в свою чергу, не з родинного, а з локального місцевого репертуару, тобто репертуар Назара Федоровича формувався з різних джерел.

Посилання на запорожця Лисого із капулівських плавней як на чудового оповідача є і в роботах Д.Яворницького. Про нього розповідав Кіндрат Дивниченко: “... жив колись кошовий Кальчинський, а у нього був за кухара хлопець Лисий, – фамілія така. Він прийшов у Січ аж із Самари. Так той Лисий, як уже старий став, то частенько, було, розказує, якого добра навозили собі запорожці з війни”, та про різні запорозькі витівки [9:305-306]. Його оповідання переповідав і сам Дивниченко, і прямий нащадок запорожця Лисого Трохим Лисий (Він розповів про те, чому Катерина Січ знищила, про руйнування Січі та легенду про те, як Сірко православний полон визволяв [9:303-305], наспівав пісню про розорення Січі [9:307-308]). Ці записи свідчать, що репертуар конкретної особи формувався під впливом родинної та локальної місцевої традиції. Популярність оповідань запорожця Лисого у Капулівці та Покровському привела до того, що твори від нього переймали як прямі нащадки, так і односельці, а потім їх нащадки.

Талановитим виконавцем був Дмитро Степанович Биковський - нащадок козацького роду і, зі слів іншого нащадка козаків Тарана, “Багато чого балакав про запорожців”[9:318]. Під час запису від нього Д.Яворницький зразу ж спрямував розмову, тому Биковський розповів йому про Сірка: ”Так оце мені розказувала про Сірка моя баба, а їй було тоді сто двадцять п’ять год, як вона умерла, то мені було шістнадцять літ”, ... “Розказувала вона багато чого, розказував і дід мій про запорожців дещо” [9, 319], із посилання на запорожця – діда Сергія Биковського – розповів декілька переказів про Січ у Капулівці, про битви із поляками за віру та з татарами за Крим, про силу запорожців; згадав, що “батько було гостей заведе, та й поштує із чарки, і згадують запорожців” та про запорозькі люльки, про долю козаків після руйнування Січі. Традиційно для даного регіону проспівав пісню про Саву Чалого, супроводжуючи, доповнюючи та коментуючи її переказом [9:322-324]. Виходячи з датування записів, Я.П.Новицький зустрічався із Биковським двічі – в червні 1894 та листопаді 1895 р. Під час другої зустрічі записав лише прозові твори. Взагалі Новицьким від нього записані пісні “Після падіння Січі (Боже наш, Боже наш милостивий)” [25:225], “Пісня про Супруна” [21:35], “Запорожці в польській неволі” [21:61-62], пісню та переказ про Саву Чалого (Варіант переказу відрізняється від запису, зробленого Д.Яворницьким) [21:65-68], “Козацька голота та багачі-дуки”[21:79-80], “Розорення Січі (Ой Боже наш милостивий)” [21:85-86], пісню та переказ “Кошо-

вий Христа” [21, 102-104]; легенди про походження запорожців [26:11-12], про Нікополь [13:36-38], «Кожовий Сірко» [13:71], «Долгорукий і Сірко» [13:73-74]. Виходячи з того, що знали про його розповіді не лише у Микитиному Розі, але й у Капулівці, розповідав про запорожців дід Биковський часто, отже і він став однією із могутніх ланок трансмісії запорозької традиції.

У записах Я.Новицького багато поміток про колективне виконання історичних пісень, особливо на традиційно запорозькій Хортиці. Гуртом виконують запорозькі пісні та пригадують перекази про запорожців герої книг Д.Яворницького “Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу” та “Слідами запорожців”, що свідчить про колективне збереження запорозької спадщини нащадками: ці твори вони вважали своїм спільним надбанням, що виходило за межі родини. Характерно, що гурти ці були чоловічими: пісню про тяжке положення запорожців та звернення до Калнишевського записано “Від компанії стариків з Вознесенки Ст.. Власенка 80 р., Кузьми Лутая 74 р., Фоки Горянця” [21:88-89], низку топонімічних хронікатів 25 лютого 1885 р. Новицький записав від Івана та Ониська Петренків, Степана Крохмалю і Степана Пелехи з с. Петровське-Баланіне Олександрійського повіту [13:63-64]. Д.Яворницький багато матеріалів про Чортотмилицьку Січ записав від гурту дідів, що зібралися у Зіновії Неліпи - Кіндрата Дивниченка, Трохима Лисого, Аврама Лисенка, Федора Ковалю, Микити Євтушенка, Івана Соломахи та інших [9:305]. Разом вони співали про розорення Січі [9:307-308], про Нечая [9: 308-309], капулівську пісню – “Це як зігнали запорожців, то тут котрі zostались, зложили собі пісню, - так вона у нас капулівською піснею і зветься” [9:311]. Один оповідач або співак спонукав до розповіді або співу інших, але відбувалося це в основному у середовищі літніх людей.

За спостереженням Я. Новицького, разом із дідами йде у могилу і пам’ять про Запорожжя, оскільки молодь мало переймає історичні твори: “Історичні пісні, як і думи, також близькі до забуття. Їх співають старі, але зовсім не цікавляться ними молодь” [21:1X]. Між тим, серед співаків, від яких сам Я.Новицький робив записи історичних пісень, була молодь: варіант пісні про козацьку сторожу наспівав “Захарько Вовк, 22 р., Григор’ївка на р. Конці” [21:6], про козацьку службу (турок і туркенья) - Єфросинія Лісова, 15 р., с.Кушугум” [21:7], “Брат і сестра” - Агафія Графська, 17 р., з Кушугуму [21: 21-22] (багато записів зроблено від “баби” Катерини Графської з Кушугуму), “Українці на земляних роботах” від Ганни Шевченко, 15 р., з села Письмаче Катеринославського пов. [21:9] тощо. Виходячи з того, що твори фіксуються і в 20 ст., можна говорити про те, що молодь-таки їх переймала.

Існуючі записи свідчать, що розповідати про запорожців вже наприкінці 19 ст. годилося людям статечним: Йосип Зозуля, що віз Яворницького до Капулівки, сказав: “Шо вони за люди були ті запорожці – цього вже я вам не докажу, бо я ще молодий для такого діла, - про те вам розкажуть у Капулівці: там є великоленні діди” (виділено в тексті.) [9:300]. Таке ставлення до самої теми зумовлене запорозькою традицією, за якою старі запорожці були хранителями історичної пам’яті, ритуалів та духовної спадщини Запорожжя. Можливо, таким народним ставленням та уявленням про те, що про запорожців можуть розповідати лише старі=мудрі люди, зумовлено й те, що серед них дослідники - знавці Запорожжя шукали пам’ять про запорожців. Старі щедро ділилися своїм знанням: у Капулівці Д.Яворницький пішов до діда “Кіндрата Дивниченка, про якого мені передали як про діда дуже “балакучого” та про такого, “що дуже кохається у давностях запорозьких” [9:302].

“У Запорожжі, де не існувало писаних законів, де козацька спільнота декількох століть жила за давніми заповідями та переказами, старі козаки, діди. Відігравали вельми важливу роль як носії і суворі охоронці старожитніх козацьких звичаїв. Усі сучасники, котрі бували на Січі і залишили по собі опис життя запорожців, наголошували на важливій ролі старих козаків на Запорожжі” [27]. Отже традиція зберігання та передачі регіональних старожитностей та духовної спадщини старшими представниками чоловічої спільноти – дідами – сформувалася ще за козацьких часів та довгий час підтримувалася на Нижньому Подніпров’ї. Можливо, саме цією традицією зумовлене краще збереження історичного фольклору на теренах колишнього Запорожжя.

Заселення краю представниками різних регіонів та різних етносів повинно було зруйнувати історичну пам’ять, але сталося інакше. Розпорошеність, а тому нестабільність пам’яті приїшлого населення, відсутність у нього спільної історичної пам’яті в тих умовах, коли поряд оселялися колишні носії різної традиції, привели до формування інтересу до історії землі, на якій вони осіли. Монолітна запорозька традиція виявилася сильнішою та живучішою за розпорошену завезену. Прийшли люди засвоювали пісні, легенди та перекази від колишніх запорожців, передавали їх власним дітям та спільним із запорожцями нащадкам, які вважали вже цю територію власною батьківщиною. Твори про Запорожжя та запорожців і досі виконують: інколи вдається записати історичні пісні, легенди, топонімічні хронікати.

На теренах колишнього Запорожжя значна частина фольклорного матеріалу, особливо творів з історичною тематикою, передавалася наступним поколінням від запорожців. Велике місце таке “першоджерело” відігравало у формуванні як родинної, так і локальної традиції, тому в регіоні розповсюджувалися твори про запорожців та Запорожжя з ідеалізацією, а з часом і міфологізацією минулого. Носіями такої фольклорної спадщини у декількох поколіннях були чоловіки. У переказах та легендах часто зустрічаються посилення на засвоєння твору від старих людей, і, що особливо характерно для досліджуваного регіону, від дідів. Часто це – власний дід або дядько. Частота вказівок на характер родинної та місцевої традиції дозволяє виявити сюжети та героїв, характерних для усної прози Запорожжя, оскільки онуки переповідають почуте від дідів. Те, що у виконанні дідів могло бути меморатом, у онуків та правнуків набуває форми фабулату, але віра в достовірність подій та осіб безумовна навіть при наявності значної міри вигадки.

Довге побутування на теренах історичного Запорозжя творів про Запорозжя та запорожців зумовлене, на наш погляд, декількома факторами:

- Надзвичайною культурогенністю спільноти, що складала про себе ці твори, її абсолютною несхожістю з тим, що було на інших українських, та не лише українських, землях. Цим зумовлений і підвищений інтерес “прийшлого” населення до минулого своєї нової батьківщини. Твори про запорожців та Запорозжя, як про щось зовсім незвичне і незвичайне, починають складати ще переселенці - сучасники Запорозжя, оскільки все в цих місцях, особливо незаселеність, відсутність аграрної діяльності дивувало їх та провокувало інтерес і творчість. Але основна маса творів пішла не від них, а від самих запорожців, які любили похизуватися та похвалитися собою.

- Усталеністю усної традиції на Запорозжі, оскільки тут не було навіть писаних законів. Всі норми буття та взаємостосунків існували в усній передачі. Збереження в пам'яті, і лише в ній, було традицією Запорозжя, яка деякий час ще існувала серед тих, хто залишився, та їх нащадків і вихованців. З творами передавався і запорозький дух.

- Оселенням на “запорозьких попелищах” старих запорожців, що традиційно були носіями традиції (юридичної, військової, побутової, культурної), та транслювання ними свого знання не лише власним дітям і онукам (в результат традиційної запорозької “безжонності”, яка була дещо пом'якшена після повернення Січі з Олешок, таких могло і не бути), але й представникам нового населення краю, що також було зафіксовано.

- Бажанням значної частини спільноти повернутися на рідні землі, що реалізували як самі запорожці, так і їх діти та онуки, тому на терени Запорозжя поверталися твори, що зберігалися інших землях у результаті родинної трансмісії.

- Постійною увагою всієї України до діяльності та долі Запорозжя, про що свідчить, наприклад, розповсюдженість запорозьких історичних пісень та пісень про руйнування Січі, екстраполяцією на Запорозжя уявлень про волю та щасливе життя, поступовим формуванням у свідомості нащадків образу українського “золотого віку”, який асоціювався із Запорозжям.

1. Колесса Ф.М. Малорусские песни, собр. Я.П. Новицким // Фольклористичні праці Підготовка до друку В.А.Юзвенко, ред. О.Дей. – К.: “Наукова думка”, 1970.
2. Грица Софія. Трансмісія фольклорної традиції. Етномузикологічні розвідки. – К.-Тернопіль: “Астон”, 2002.
3. Скальковский А.О. История Новой Сечи или последнего коша Запорозького. - Дніпропетровськ: “Січ”, 1994.
4. Украинские народные предания. Собрал П.Кулиш. Книжка 1. – М., 1847.
5. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т.1. – К., 1991.
6. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. - К., 1854.
7. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // «Киевская старина» - 1883. – Т.1. – С.27-66, Т.2.- С.269-300, Т.5, - С.728-774.
8. Новицкий Яков. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. / Серия “Старожитності Південної України”. Випуск 1. – Запоріжжя: “Тандем – У”, 1997.
9. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. – С.-Петербург, 1898.
10. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. - Ч. 1. Очерки Днепра. - Изд.2.- Санкт-Петербург, 1863.
11. Эварницкий Д.И. (Д.И.Яворницкий) Запорожье в остатках старины и преданиях народа./ Упорядк., текстолог. інтерпретація, передмова М.М. Олійник-Шубравської. – Ч.1, 2. – К.: “Веселка”, 1995.
12. Новицкий Я.П. Из народных преданий о запорожцах // «Киевская старина» – 1885. – октябрь.
13. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905. Репринтное воспроизведение издания 1911 г. – Рига: Сприндлитис, 1990.
14. Новицкий Я.П. С берегов Днепра. // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.
15. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1837.
16. Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1873-1906. – Александровск, 1908.
17. Половица – запорожская слобода. Зап. Г.Залюбовський // «Екатеринославский юбилейный листок ». – 1887. - № 12
18. Новицкий Я.П. Духовный мир в представлении малорусского народа. Сказания, суеверия и верования, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринослав, 1912.
19. Яворницкий Д.И. Дніпрові пороги. – Харків, 1928.
20. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874-1894 г. Харьков, 1894.
21. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 – 1903 г. - Екатеринослав. – 1908 .
22. Где байрак – там и козак. Записал Я.Новицкий. // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. - № 251.

23. Історичні пісні / Упорядкували І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко. За редакцією М.Т.Рильського і К.Г.Гуслистого. – К., Видавництво Академії наук Української РСР. – 1961. (с. 919 – Федорівка Верхньохортицького р-ну Запорозької обл., с. 963, 983, 987, 1002 – Язикове Барвінківського р-ну Харківської обл.).
24. Козацькі пісні. Фольклорні записи та упорядкування Н.Г.Полякової. – К.: Музична Україна, 1991. – 151 с.
25. Новицкий Я.П. Малорусские народные песни, собранные на Екатеринославщине (тексты без мелодий). 1875-1915. – 270 с. // Відділ рукописів ІМФЕ НАНУ, Ф 4/143.
26. Новицкий Я.П. Малорусские народные предания, поверия и рассказы // Оттиск из Адрес_ - календаря Г. Александровска на 1908 г. – Александровск, 1907.
27. З української старовини: Альбом. / Текст Д.І.Яворницького, малюнки М.С.Самокиша, С.І Василевського. Пер. з рос. та упорядкування Ю.О.Іванченка. – К.: Мистецтво, 1991. (пагінація відсутня).

Ключевые слова: фольклорная трансмиссия, семейная традиция, локальная традиция, региональность, исторические песни, легенды, предания, топонимические хроникаты.

В статье анализируются особенности функционирования и трансмиссии традиционных фольклорных жанров на территории исторического Запорожья, прослеживаются основные пути и регионально обусловленные способы передачи фольклорного знания.